

AMIRIY IJODIDA TASAVVUFNING O'RNI

Imomaliyeva Musharrafxon Ilhomjon qizi
Qo'qon universiteti Ta'lim kafedrası o'qituvchisi,
O'zRFA doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada, Amiriy ijodida tasavvufning alohida belgilari ramz, timsol va obrazlar orqali aks etishi hamda mavjud tariqatlarning ta'siri masalalari tadqiq etilgan. Bu mavzu bo'yicha olib boriladigan tadqiqot Amiriy ijodining tasavvufiy jihatlarini yoritishga qaratilgan bo'lib, shoir ijodidagi tasavvufiy g'oyalar va ramziy belgilarni tahlil qiladi. Shoirning ma'naviy izlanishlari orqali inson kamolotini tushuntirishga qaratilgan qarashlari zamiridagi tasavvufiy ta'sirlar o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, islomiy ma'naviyat, she'riyat, ma'naviy komillik, ruhiy poklanish, ramz, timsol, obraz, komillik, g'oya, mavzu.

Sharq mumtoz so'z san'ati va tasavvuf ta'limotining bilimdonlaridan bo'lgan taniqli sharqshunos olim Ye.E.Bertels hali XX asr ibtidosidayoq o'tmish musulmon adabiyotining bu islomiy falsafa bilan chambarchas bog'lanib ketganiga e'tibor qaratib, ayni oqimdan xabardor bo'lmay turib, Sharq madaniyati, adabiyoti, hatto Sharqning o'zini ham bor bo'yi bilan anglab bo'lmasligini ta'kidlagan edi¹.

"XIX asrda yashab ijod etgan qo'qonlik ko'plab shoirlar, adiblar va olimlar Bahouddin Naqshband nomi bilan bog'liq xojagon-naqshbandiya tariqatiga mansub bo'lganlar"². Muarrix I.Kuzikulov ham Qo'qonda naqshbandiya tariqatining yirik namoyandalaridan biri Maxdum A'zamning nufuzi va ta'siri nihoyatda kuchli bo'lganligi haqida ma'lumot beradi³.

Qo'qon adabiy muhitining aksar namoyandalari tariqatga begona emas: biri muayyan tariqat piri huzurida tasavvufdan saboq olgan bo'lsa, biri o'zini muayyan murshidning muridi hisoblaydi, birining qaysidir avliyoga ixlos-e'tiqodi kuchli va hokazo. Jumladan, Amiriy " o'z zamonasining yetuk allomasi Muhammad Ya'qubdan tasavvuf bo'yicha maxsus ta'lim olgan. Binobarin, bir tomondan, tasavvufiy ta'lim mahsuli, ikkinchi tomondan, Sharq she'riyatidagi mavjud an'ana ta'siri, uchinchidan, tariqat va tasavvuf maktablarining faoliyat ko'rsatgani natijasida birgina Amiriy emas, balki o'sha davrning boshqa shoirlari, jumladan, Uvaysiy ijodida ham tasavvuf ta'siri kuchli ekanligini ko'ramiz. Bunga shoirlarning o'zidagi tasavvufga moyillikni ham qo'shsa, masalaning mohiyati yanada oydinlashadi"⁴.

Uvaysiy qator baytlarida o'zini mashhur sahoba Uvays Qaraniy ruhoniya yuzasidan tarbiya qilganligi, unga ixlosi jihatidan o'ziga Uvaysiy taxallusini olganini, Xoja Ahror Valiy tariqatining esa muxlisi ekanligiga ishora qilib o'tadi.

¹ Bertels E.E. Суфизм и суфийская литература. – М.: "Наука", 1965, 54-бет.

² Жўрабоев О. Нақшбандия ва Қўқон адабий муҳити // "Нақшбандия таълимоти ва миллий маънавиятимиз" мазуидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Бухоро, 2008, 74-бет.

³ Кузиков И. Қўқон хонлиги тарихи (Ўқув-услубий қўлланма). – Наманган, 2014, 77 бет.

⁴ Очилев Э. Таъби нозик, зеҳни олим шоир // Барҳаёт сиймолар. – Тошкент: "Ўзбекистон", 2012, 394-бет.

*So'zni rahm etmay degil, hozir bilib sohibqiron,
Tarbiyat qilsa, netong, hamnomiga Vays ul-Qaran?!⁵
Furqat o'zini Jiloniy pirning muridi hisoblaydi:*

*Iloho tashlama Furqatni o'tga,
Muridi hazrati Jilon qulungman⁶ (69).*

Amiriy esa P.D.Qayyumovning ma'lumot berishicha, naqshbandiya tariqati namoyandalaridan "Ustoz Muhammad Ya'qubdan tahsili ilmi irfon olmish"⁷.

"Eshon Muhammad Ya'qub Oxund hazratlari nafaqat Xo'qand xonligida, balki butun O'rta Osiyoda ulug' alloma va so'fiy sifatida dong taratganlar. Ul zoti bobarakot Norbo'taxonga piri murshid, Olimxon va Umarxonlarga ham pir, ham ustoz bo'lganlar. U kishining nomlari Xo'qand xonligi tarixiga oid barcha kitoblarga darj etilgan. Ilk ta'limni Xo'qandda olib, Buxoro madrasalarida ilm tahsil etganlar, tariqat yo'lini o'taganlar. Qaytib kelganlaridan so'ng Norbo'taxon u kishiga yuqori diniy mansablar berganlar. Madrasai Mir qurilib bitgach, bosh mudarris etib tayinlaganlar. Eshoni Oxund Norbo'taxonning yaqin xodimlari (do'st, maslahatchi) bo'lib, xonni hayrli ishlar sari yetaklaganlar"⁸.

Ramziy taxallusi bilan ijod qilgan Umarxonning tog'avachchasi bo'lgan Podshoh Xoja Xon Xoja o'g'li u bilan birgalikda Muhammad Ya'qub Oxund qo'lida ta'lim va tarbiya olgan⁹.

Manbalar Imom Buxoriy avlodlari Buxorodan kelib, Qo'qonda naqshbandiya tariqatini rivojlantirganlari haqida ma'lumot beradi. Natijada Qo'qon adabiy muhitining bilimdon tadqiqotchilaridan bo'lgan Otabek Jo'raboyevning yozishicha, xonlikda ko'plab mutasavvif shoirlar yetishib chiqib, irfoniy mavzudagi she'rlari asosida devonlar ham tartib berganlar. Hikmatlar yozganiga qaramay, Azimxoja eshon ham naqshbandiy bo'lgan.

"Amiriy" taxallusi bilan ijod qilgan Muhammad Said Amir Umarxon (1787–1822) Qo'qon xoni va iste'dodli shoir bo'lib, uning devoni tarkibida 13 baytdan iborat "Yo Shoh Naqshband" radifli forscha g'azal bor. Albatta, ma'rifatli shoh Umarxonning Naqshband shaxsiga bo'lgan cheksiz hurmati va uning ta'limoti moyyatini chuqur anglashi bu va boshqa bir necha she'ridan ham seziladi. Jumladan, u bir muxammasida bu tariqatning "Xilvat dar anjuman" tamoyilini shunday ifoda etadi:

*Tariqat ahlini andishasi qanoatdur,
Vujud sham'ini kuydurmak anga odatdur,
Chu sof bo'lsa ko'ngul, anjumanda xilvatdur..."¹⁰*

⁵ Увайсий. Девон. – Тошкент: "Фан", 1959, 218-бет. – 288 б.

⁶ Муқимий. Фурқат. Завқий. Янги баёз. – Тошкент, 1997, 69-бет.

⁷ Қайюмов П.Д. Тазкираи Қайюмий, 1-китоб. – Тошкент: Қўлёмалар институти, 1998, 108-бет.

⁸ 137-бет.

⁹ 126-бет.

¹⁰ Жўрабоев О. Нақшбандия ва Қўқон адабий муҳити // "Нақшбандия таълимоти ва миллий маънавиятимиз" мазуидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Бухоро, 2008, 74-бет.

O.Jo'raboyevning haqli ravishda ta'kidlashicha, “Zaliliyning “yetar” radifli gazali irfoniy mazmun-moxiyat kasb etadi... Aytish mumkinki, mazkur muxammas tasavvuf falsafasining qiskacha tarzdagi bayoniga mengzaydi”¹¹. Amiriy ayni g'azalga bog'lagan muxammasida naqshbandiyaning “xilvat dar anjuman” rashhasiga ishora qilinganini ko'ramiz:

*Tariqat ahlini andishasi qanoatdir,
Vujud sham'ini kuydurmak anga odatdur,
Chu sof bo'lsa ko'ngul, anjumanda xilvatdur,
Chirog'i xonaqoi so'fiyona na hojatdur,
Sitorai falaki gunbazi kabud yetar*¹².

“Tariqat ahlining fikru xayoli qanoat hisoblanadi. Vujud otlig' shamni kuydirish – bu toifaning shiori. Ko'ngil sof bo'lsa, kishi odamlar orasida ham xilvat qilaveradi, ya'ni uni izdihom ham Haq xayolidan uzolmaydi. Bunday kishiga so'fiylar xonaqohining chirog'iga hojat yo'q – unga ko'k gunbazi uzra porlagan yulduzlarning o'zi kifoyadir”.

“Umarxonning mavzui tasavvufning yuksak nuqtasi bo'lg'on umumiy ruhga fano bo'lish, quyulish, koinot ruhi bilan birlashish mavzuidir”¹³, – deydi muxammasni tahlil qilar ekan Vadud Mahmud. O'z navbatida, Amiriyning o'zi muhabbat piriga xizmat qilib kamol kasb etgani uchun endi olam elini ishq yo'lidan yetaklab, ularni bu borada kamolotga yetkazib, qo'liga ishq irshodi – hujjatini bersa ajab emas, deb lutf etadi:

*Amir olamg'a bersa ishq irshodin tong ermaskim,
Muhabbat pirig'a xizmat qilib, kasbi kamol etmish (1,137).*

Qo'qon adabiy muhitining nuktadon tadqiqotchisi O.Jo'rabov yozganidek, “Umarxon tasavvuf ta'limoti, xususan, xojagon-nakshbandiya tariqati mohiyatidan chuqur xabardorligini anglatgan. “Anjumanda xilvatdur” jumlasini mazkur tariqatning ulug'lari – Yusuf Hamadoniy, Abduxoliq G'ijduvoniy va Bahouddin Naqshband tomonidan ishlab chiqilgan o'n bir asos prinsipdan biri – “Xilvat dar anjuman”ning she'rdagi ifodasidir. Shu tariqa muallif, V.Mahmud ta'rifi bilan aytganda, “koinotning umumiy ruhiga quyulish hasrati”dagi “naqadar buyuk, naqadar oliy” mavzuni nihoyatda yuksak maromda va go'zal badiiyatda ifodalab bera olgan. Amiriyning “ilohiy tarannumlar sohibi” deyilishi bejiz emasligini, uning Zaliliy gazallariga qilgan yana boshqa ikki muxammasi va devonidagi boshqa bir necha asarlari ham asoslaydi. Misol uchun, uning devonida “Yo, Shoh Naqshband” radifli forscha g'azali bor. Umarxon haqida tarixiy asar yaratgan – Fazliy va Mushrif ham uning din peshvolari va zamonasidagi tasavvuf arboblari yuksak ehtiromda bo'lganligini ta'kidlashadi. Umuman olganda, Umarxonning zikr etilgan muxammasi

¹¹ Жўрабоев О. Илоҳий тараннумлар соҳиби // “ЎзАС”, 2009 йил 11 сентябрь.

¹² Жўрабоев О. Илоҳий тараннумлар соҳиби // “ЎзАС”, 2009 йил 11 сентябрь.

¹³ Маҳмуд В. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи: Б.Каримов). – Тошкент: “Маънавият”, 2007, 89-бет.

o'zining ma'rifiy ko'lami bilan ajralib turadi"¹⁴. Jumladan, quyidagi misralarda tasavvufiy qarashlar o'z aksini topgan:

*Havoi ishqda parvoz misli tayr etgil,
Ani visoli umidida tarki g'ayr etgil,
Vujud kisvatini toshlarga xayr etgil,
Tamomi dashti tariqat barahna sayr etgil,
Kalomi xirqai pashminadin ne sud yetar.*

A.Qayumov, M.Qodirova, H.Muhammadxo'jayev kabi Amiriy hayoti va ijodi bo'yicha tadqiqot olib borgan olimlar o'sha davrdagi hukmron mafkura ta'sirida uning diniy-tasavvufiy she'rlarini yo chetlab o'tganlar, yo ularni shoh-shoirning cheklangan jihatlariga nisbat berganlar¹⁵. Jumladan, Hamidjon Homidiy Amiriyga bag'ishlangan "So'z guharshunosi" degan maqolasida uning so'z tanlashi, tashbeh qo'llashi, mavzuga o'ziga xos yondashishi haqida fikr yuritib, shoir ijodidagi diniy-tasavvufiy motivlar xususida lom-mim demaydi¹⁶.

Ma'lum bo'ladiki, shoh-shoir ijodidagi tasavvuf ohanglarini ko'p yoqlama ta'sir natijasi sifatida baholash mumkin: birinchisi – mumtoz so'z san'atidagi mavjud an'analar ta'siri bo'lsa, ikkinchi – o'sha davrda Qo'qonda katta nufuzga ega bo'lgan naqshbandiya tariqatiga mansublik, uchinchi – bevosita uning o'zidagi tasavvufga moyillik. Bular bir butun holda Amiriy ijodida irfoniy motivlarning ustuvorligini ta'minlagan omillardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ekins, P. (1999). *Economic Growth and Environmental Sustainability: The Prospects for Green Growth* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203011751>
2. Bertels Ye.E. *Sufizm i sufiyskaya literatura*. – M.: "Nauka", 1965, 54-bet.
3. Jo'raboyev O. *Naqshbandiya va Qo'qon adabiy muhiti // "Naqshbandiya ta'limoti va milliy ma'naviyatimiz "mazuidagi respubika ilmiy-amaliy anjumani materiallari*. – Buxoro, 2008, 74-bet.
4. Kuzikulov I. *Qo'qon xonligi tarixi (O'quv-uslubiy qo'llanma)*. – Namangan, 2014, 77 bet.
5. Ochilov E. *Ta'bi nozik, zehni olim shoir // Barhayot siymolar*. – Toshkent: "O'zbekiston", 2012, 394-bet.
6. Uvaysiy. *Devon*. – Toshkent: "Fan", 1959, 218-bet. – 288 b.
7. Muqimiy. *Furqat. Zavqiy. Yangi bayoz*. – Toshkent, 1997, 69-bet.
8. Qayyumov P.D. *Tazkirai Qayyumiy*, 1-kitob. – Toshkent: Qo'lyozmalar instituti, 1998, 108-bet.

¹⁴ Жўрабоев О. Илоҳий тараннумлар соҳиби // "ЎзАС", 2009 йил 11 сентябрь.

¹⁵ Қодирова М. Сўзбоши // Амирий. Девон (Нашрга тайёрловчи: М.Қодирова). – Тошкент: Фан", 1972. – Б. 3–16. – 364 б.

¹⁶ Ҳомидий Х. Сўз гуҳаршуноси // Кўҳна шарқ дарғалари (Бадий-илмий лавҳалар). – Тошкент: "Шарқ", 1999. – Б. 313–319.

9. Jo'raboyev O. Naqshbandiya va Qo'qon adabiy muhiti // "Naqshbandiya ta'limoti va milliy ma'naviyatimiz" mazuidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Buxoro, 2008, 74-bet.
10. Mahmud V. Tanlangan asarlar (Nashrga tayyorlovchi: B.Karimov). – Toshkent: "Ma'naviyat", 2007, 89-bet.
11. Qodirova M. So'zboshi // Amiriy. Devon (Nashrga tayyorlovchi: M.Qodirova). – Toshkent: Fan", 1972. – B. 3-16. – 364 b.
12. Homidiy H. So'z guharshunosi // Ko'hna sharq darg'alari (Badiiy-ilmiy lavhalar). – Toshkent: "Sharq", 1999. – B. 313-319.